

Correctievoorschrift HAVO

2007

tijdvak 1

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, hoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
 - 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 78 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Van kind tot burger: Volksoopvoeding in Nederland (1780-1901)

1 maximumscore 1

Uit het antwoord moet blijken dat in de Republiek veel aandacht werd besteed aan (lees)onderwijs / (lees)onderwijs voor iedereen bereikbaar moest zijn.

2 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

In de opvatting van veel patriotten

- werden de economische problemen veroorzaakt door het lage zedelijk peil van de armen 1
- zou vermeerdering van kennis / onderwijs aan de armen het zedelijk peil verhogen (waardoor de economie zich zou herstellen) 1

Opmerking

Alleen als in het antwoord een juiste verwijzing naar het verband dat de patriotten zagen tussen het zedelijk peil van de bevolking en de economie wordt gegeven, mogen scorepunten worden toegekend.

3 maximumscore 2

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- Een juist voorbeeld van een politieke verandering die de patriotten wilden doorvoeren (bijvoorbeeld dat de macht van de stadhouder/de bestuurlijke elite/de regenten beperkt moest worden / burgers hun bestuurders moesten kunnen kiezen) 1
- Een juist voorbeeld van een maatschappelijke verandering die de patriotten wilden doorvoeren (bijvoorbeeld dat het volk opgevoed moest worden tot deugdzaamheid/tot burgers die het algemeen belang vooropstellen) 1

4 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de hervormingsgezinde onderwijzer wordt gesteund door een van de (in 1801 landelijk aangestelde) schoolinspecteurs 1
- dit pas na 1795 gebeurt, omdat dan de patriotse idealen in praktijk kunnen worden gebracht / de Bataafse Republiek tot stand komt 1

Vraag	Antwoord	Scores
5	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Bepalingen die te maken hebben met modernisering uit de bron zijn (twee van de volgende):</p> <ul style="list-style-type: none"> – De indeling van leerlingen op basis van hun vorderingen. – Het gebruik van moderne leermiddelen. – De aandacht voor ‘redelijke en zedelijke vorming’. – Het verbod op leerstellig onderwijs. 	
	per juiste bepaling	1
6	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Om een wet voor het hele land effectief uit te voeren, is een (krachtig) nationaal bestuur/eenheidsstaat nodig. Dit bestuur / deze eenheidsstaat kwam pas in deze tijd tot stand (met het Koninkrijk Holland / onder Lodewijk Napoleon) • De wet gold voor het hele land, waardoor verschillen tussen de provincies/regio’s werden verkleind / door de wet probeerde de overheid algemene / voor het hele land geldende doelstellingen te verwezenlijken 	2 2
7	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het advies in het gedichtje uit 1838 houdt in dat het geven aan bedelaars (liefdadigheid) prettig / een goede zaak is • Dit is geschreven voor een kind uit de gegoede burgerij, omdat die de mogelijkheid heeft om aalmoezen te geven • Het advies in het gedichtje uit 1884 houdt in dat je zelf iets aan je armoede kunt doen • en is geschreven voor een arbeiderskind, dat zich zelf uit de armoede moet opwerken 	1 1 1 1
8	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Dit is een juiste bewering, want tussen 1870 en 1900 stijgt de levensstandaard voor vrijwel alle bevolkingsgroepen zoveel, dat arbeid van kinderen - ook bij de armste bevolkingsgroepen - niet meer noodzakelijk is om het gezinsinkomen aan te vullen. of Dit is geen juiste bewering, want bijvoorbeeld uit de enquête van 1887 blijkt dat rond 1884 kinderarbeid in nijverheid en fabrieken nog steeds voorkomt en kinderarbeid blijkbaar nodig blijft om het gezinsinkomen aan te vullen.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

9 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het schoolbezoek blijft seizoensgebonden, in alle drie periodes (1840-1847, 1848-1854 en 1855-1861). Dus de Schoolwetten van 1806 en 1857 die erop gericht zijn zoveel mogelijk kinderen uit de lagere sociale groepen te bereiken, slagen er niet in een verbetering van het schoolbezoek te bewerkstelligen 2
- Er gaan in de periode 1855-1861 minder kinderen naar school dan in de perioden daarvoor. Dit kan een gevolg zijn van de groeiende kinderarbeid in de industrie / een bevolkingsdaling op het platteland vanwege de trek naar de fabrieken (in de steden) 2

10 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de leerlingen door scholing/onderwijs meer kans kregen op een betere baan / zich uit hun 'stand' konden opwerken 1
- de meeste leraren zelf afkomstig waren uit de 'lagere' stand; de mogelijkheid leraar te worden was een verbetering van hun sociale positie 1

11 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Deze oproep richt zich tot orthodox-protestanten, want (één van de volgende): 1
 - De petitie komt op voor de 'school met den bijbel' (een politiek doel van de orthodox-protestanten).
 - De petitie mag niet op zondag getekend worden (een overtuiging van orthodox-protestanten: de zondag moet gewijd worden aan de godsdienst / is niet bestemd voor wereldse zaken).
- De orthodox-protestanten waren tegen de Schoolwet van 1878, omdat die wet het onderwijs zo duur maakte, dat zij hun scholen niet meer konden bekostigen 1

Opmerking

Voor de eerste deelscore mag alleen een punt worden toegekend als een argument uit de bron gebruikt wordt.

Vraag	Antwoord	Scores
12	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • in het aanplakbiljet wordt aan de koning gevraagd om een door de Tweede Kamer aangenomen wet niet te ondertekenen / om opdracht te geven een andere regeling voor de scholen te maken • dit in strijd is met de Grondwet van 1848, omdat daarin de ministeriële verantwoordelijkheid wordt ingevoerd / van de koning verwacht wordt niet zelfstandig op te treden / omdat hij zelf geen wetten (verordeningen) meer mag maken 	<p>1</p> <p>1</p>
13	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De tekenaar beeldt de opvatting uit, dat de voorgestelde wijziging (van artikel 194) van de grondwet ertoe zal leiden dat kennis en wetenschap in het onderwijs vervangen zullen worden door godsdienstige opvattingen • Dit beeldt hij uit door (twee van de volgende): <ul style="list-style-type: none"> – een leerling te tekenen met een trechter in zijn hoofd waarin de leraar een grote kruik met godsdienstige opvattingen leeggiet. – (slechts) een klein flesje met kennis en wetenschap af te beelden waaruit de leerling elke dag maar een paar druppeltjes krijgt. – de toekijkende onderwijsinspecteur af te beelden met ezelsoren. 	<p>1</p> <p>2</p>
14	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De socialistische Kamerleden komen op voor de armen / de arbeiders en stelden deze eis, omdat veel gezinnen de inkomsten van de kinderen / het geld voor voedsel en kleding als hun kinderen naar school gingen niet konden missen. Het zou helpen als de kinderen op school kleding en voeding kregen • De conservatief liberalen waren er principieel tegen dat de overheid de (materiële) zorg van de ouders voor hun kinderen over zou nemen / wilden de rol van de overheid beperken 	<p>2</p> <p>2</p>
15	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De meisjes leerden nu op school zaken die met het oog op hun toekomst (als huisvrouw) noodzakelijk waren (in de ogen van hun ouders) • De zelfgemaakte werken mochten mee naar huis genomen worden en konden daar worden gebruikt (wat geld uitspaarde) 	<p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië

16 maximumscore 2

De juiste volgorde is 4, 2, 1, 7, 3, 6, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één in een foutieve positie geplaatst nummer een verder juiste reeks van zes gebeurtenissen kan worden geconstrueerd, mag één scorepunt worden toegekend.

17 maximumscore 5

Uit het antwoord moet blijken dat:

- Van der Capellen deze maatregel nam om de boeren te beschermen tegen uitbuiting door Europese ondernemers 1
- door het verbod op de verkoop van land aan Europeanen de Javaanse inlandse vorsten in financiële problemen raakten (omdat een voorname bron van inkomsten verdween) 1
- voor de boeren een hogere belastingdruk ontstond, omdat de vorsten hun inkomensvermindering op hen afwentelden 1
- door invoering van de Agrarische Wet in 1870 westerse ondernemers wel land konden pachten / landbouwgronden exploiteren 1
- dit voor de Javaanse boeren leidde tot een grotere loonafhankelijkheid / een daling op de sociale ladder / grotere afhankelijkheid van de geldeconomie doordat zij de beschikking over hun landbouwgrond kwijtraakten 1

18 maximumscore 3

Een juist antwoord bestaat uit de volgende elementen:

- Het noemen van het uitbreken van de Java-oorlog 1
- Een juist verband tussen een kostbare oorlog als de Java-oorlog en het Cultuurstelsel (bijvoorbeeld dat Van den Bosch in het advies vaststelt dat Nederlands-Indië meer moet bijdragen aan de welvaart van Nederland, wat door invoering van het Cultuurstelsel zal gaan gebeuren) 2

19 maximumscore 3

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de regenten in de ogen van de Nederlanders de resident moesten ondersteunen / bijstaan in het bestuur 1
- maar in de ogen van de Indonesische bevolking bleven de regenten hun heersers 1
- dit in het belang was van de Nederlanders, omdat zij daardoor met geringe middelen Indonesië konden exploiteren / geen kostbaar eigen bestuursapparaat hoefden op te zetten 1

Vraag	Antwoord	Scores
20	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="276 286 1321 472">• Albert Hahn de Atjeh-oorlog ziet als een slachtpartij, wat hij laat zien door Van Heutz af te beelden met een zwaard/hand waar het bloed van afdruipt / het onderschrift van de prent (met een verwijzing naar een slager) / de lijken van Atjehers op de grond / de verwoeste dorpen op de achtergrond <li data-bbox="276 483 1321 629">• de koningin hier wordt voorgesteld als iemand die massamoordenaars met een koninklijke onderscheiding belooft / een slagersinsigne uitdeelt, wat Hahn laat zien door de (vrouwen)hand uit de hermelijnen mantel / het onderschrift van de prent 	<p>1</p> <p>1</p>
	<p><i>Opmerking</i></p> <p><i>Alleen als in het antwoord op een juiste manier verwezen wordt naar elementen uit de prent, mogen scorepunten worden toegekend.</i></p>	
21	<p>maximumscore 3</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="276 907 1321 972">• voor de Lombokexpeditie (1894) Nederland een onthoudingspolitiek voert <li data-bbox="276 983 1321 1048">• maar na 1894 overgaat op een meer imperialistische / expansionistische politiek <li data-bbox="276 1059 1321 1249">• de felheid die uit de prent spreekt meer past bij de harde en systematische verovering van Atjeh die het gevolg was van de imperialistische politiek die Nederland voert vanaf 1894, dan bij de korte strafexpedities die gevoerd werden in de tijd van de onthoudingspolitiek vóór 1894 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
22	<p>maximumscore 2</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="276 1370 1321 1480">• Een juiste omschrijving van ‘tempo doeloe’ (bijvoorbeeld ‘de goede oude tijd’ gaf een geïdealiseerd beeld van het koloniale leven in Nederlands-Indië) <li data-bbox="276 1491 1321 1630">• Een juist argument voor het gebruik van de foto bij het hoofdstuk tempo doeloe (bijvoorbeeld dat de foto van de twee in status geheel verschillende schakende mannen een beeld van harmonie suggereert, dat in werkelijkheid meestal niet bestond) 	<p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
23	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat de foto van bron 10 uit 1930 is, omdat daar Indonesiërs zitting hebben in de Raad van Nederlands-Indië (terwijl dat op de foto van bron 11 (uit 1913) niet het geval is).</p> <p><i>Opmerking</i> <i>Alleen als na een juiste datering een juiste uitleg volgt, mogen scorepunten worden toegekend.</i></p>	
24	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De taak van de Volksraad was het adviseren (tot 1925) over het bestuur van de kolonie • en bestond uit per bevolkingsgroep gekozen leden • maar het aantal gekozen leden kwam niet overeen met het aantal leden van die bevolkingsgroep / de Indonesische bevolking was daarbij zwaar ondervertegenwoordigd • de bevoegdheden van de Volksraad waren gering / slechts adviserend 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
25	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Soekarno werkte niet samen met het Nederlandse koloniale bestuur, hij weigerde bijvoorbeeld zitting te nemen in de Volksraad • maar hij werkte wel samen met de Japanse bezetter, bijvoorbeeld bij het ronselen van arbeiders (romusha's) • omdat volgens hem de onafhankelijkheid eerder door Japan dan door Nederland verleend zou worden 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
26	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bij uitspraak 1 (twee van de volgende): – Deze Nederlanders keren gewapend terug naar hun woonplaatsen. – Sonja spreekt over onveiligheid, over de rotzooi en over de leugens die extremisten vertellen. – Er is sprake van pemoeda's die de bevolking onder druk zetten om 'merdekka' te roepen en niets van Nederlanders aan te nemen. • Bij uitspraak 2 (twee van de volgende): – Er wordt gesuggereerd dat de Indonesiërs 'blij' zullen zijn als het Nederlandse gezag weer hersteld is en er orde heerst. – Er wordt gesuggereerd dat de pemoeda's de bevolking voor zich proberen te winnen door leugens te vertellen over de Nederlanders. – In de tekst komt de tegenstelling naar voren tussen de Nederlandse arts die de bevolking helpt, en de pemoeda's die hen alleen maar onder druk zetten en niets te bieden hebben. 	<p>2</p> <p>2</p>

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

27 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Veel inwoners van Ambon hadden zich (sinds 1945) sterk gemaakt voor een federaal Indonesië; de sterke positie van Java maakte de (spoedige) komst van een eenheidsstaat waarschijnlijker dan die van een federale staat 1
- Veel inwoners van Ambon waren sterk op de hand van de Nederlanders geweest in de koloniale periode / hadden in het KNIL gevochten; zij waren bang dat zich dat nu tegen hen zou keren 1
- Ambon kende een grote christelijke bevolking; die voelde zich niet thuis in een overwegend islamitische staat 1

28 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Twee van de volgende combinaties van kenmerk van het modern-imperialisme en het Nederlandse Nieuw-Guinea beleid:

- Een kenmerk van het moderne imperialisme is de gedachte van de 'White man's burden' / dat de imperialistische mogendheid als taak had beschaving te brengen.
- Het Nederlandse Nieuw-Guinea-beleid had als doel de Papoea's beschaving bij te brengen.

- Een kenmerk van het moderne imperialisme is het gevoel van superioriteit dat bestaat in het moederland.
- Door het Nieuw-Guinea-beleid gaf Nederland er blijk van dat de Papoea's onder Nederlands bestuur beter af zouden zijn (dan onder Indonesisch bestuur).

- Een kenmerk van het moderne imperialisme is dat het bezit van overzeese gebieden in belangrijke mate bijdraagt tot macht/aanzien van het moederland.
- Dit soort prestigeoverwegingen was voor Nederland medebepalend in het willen vasthouden aan Nieuw-Guinea.

per juiste combinatie 2

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school in het programma WOLF.

Zend de gegevens uiterlijk op 25 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 ontleend aan: Engelina P. de Booy, 58 miljoen Nederlanders en de lagere school, Amsterdam 1977, pag. 128.
- bron 2 Toos Zuurveen, Van Zedenleer tot Bruintje Beer, kind, kindbeeld en kinderboek door de eeuwen, Kampen 1996, pag. 282.
- bron 3 Toos Zuurveen, Van Zedenleer tot Bruintje Beer, kind, kindbeeld en kinderboek door de eeuwen, Kampen 1996, pag. 282 en 283.
- bron 4 P. Meurkens, De wereld van schoolmeester Panken, een portret van het oude Kempenland in de negentiende eeuw, Zaltbommel 2004, pag.119.
- bron 5 Anderhalve eeuw gereformeerden, 1834-1984, Kampen 1984, pag. 74.
- bron 6 J.H. Meijssen, Lager onderwijs in de spiegel der geschiedenis, 175 jaar nationale wetgeving op het lager onderwijs in Nederland, 's Gravenhage 1976, pag. 81.
- bron 7 bron: H. Buiten, Nederlands-Indië (1830-1949), Een kolonie in ontwikkeling, Utrecht 1993, pag. 27.
- bron 8 L. Dolk, Atjeh, De verbeelding van een koloniale oorlog, Amsterdam 2000, pag. 73.
- bron 9 Archief familie Moolenaar, Groningen.
- bron 10 Fotoarchief KITLV, Leiden.
- bron 11 Fotoarchief KITLV, Leiden.
- bron 12 Ary den Hertog, Intermezzo in Batavia, Leiden 1946, pag. 179-180.